

Söyleşi
METE KAAAN KAYNAR
Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif

METE KAAAN KAYNAR 1972 yılında Ankara'da doğan Prof. Dr. Mete Kaan Kaynar, Hacettepe Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisans ve doktorasını aynı bölümde tamamladı. Çalışmalarına bir süre Westminster Üniversitesi, Centre for Study of Democracy'de misafir araştırmacı olarak devam etti. Halen Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Türkiye siyasi hayatı ve kurumlarının yapısı, tarihsel dönüşümü, işlev ve işleyişlerini konu edinen çeşitli makale ve kitapların yazarlık ve editörlüklerini yapmıştır. Bunun yanında muhtelif gazete, dergi ve haber platformlarındaki güncel yazılarına da devam etmektedir.

Mete Kaan Kaynar, Ankara Dayanışma Akademisi Kooperatifi (ADA), Bilim, Sanat Eğitim, Araştırma ve Dayanışma Derneği (BIRARADA), Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası (Eğitim-Sen) 5 Nolu Şube ve Özgür Üniversite gibi kuruluşların gönüllüsü, Devrim Deniz, Umut Nazım ve Ekin Eylem'in babasıdır.

İletişim Yayınları 2961 • Bugünün Kitapları 253

ISBN-13: 978-975-05-3022-7

© 2021 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM

1. Baskı 2021, İstanbul

EDITÖR Tamıl Bora

KAPAK Suat Aysu

KAPAK FOTOĞRAFI Fikret Başkaya, bir söyleşiden, 2014

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ VE DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44871

Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/31 Bağcılar 34218 İstanbul

Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387

Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,

Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Söyleşi

METE KAAN KAYNAR

Türkiye'nin Lanetlisi: Bir Muhalif

Fikret Başkaya ile Sohbetler

...böyle denir ya, başka bir tarih bu. İnsanın tarihi.
Vakit yaklaşıyor, eminim;
bu tarihi yapanların saflarına katılacağız.

- JEAN-PAUL SARTRE, *Les Damnés de la terre*, 1961

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
BAŞLARKEN	
FİKRET BAŞKAYA'YI TANIMLAMAK: MUHALİF VE ENTELEKTÜEL KAVRAMLARI ÜZERİNE	15
Tanıtmaktan tanımlamaya, Fikret Başkaya nedir?.....	15
Güneş ve ay, entelektüel ve aydın.....	16
“Entelektüel”in genetiği.....	21
Malumatfuruş “uzman”.....	26
Entelektüel nefreti.....	27
AYDINLAR KÖYÜ'NDEN DESCARTES SOKAĞI'NA; PARİS'TEN ANKARA'YA SEKSEN YIL	
1940'lar Denizli Kösten Köyü, CHF'li bir dede, Köy Enstitülü bir baba.....	31
Kızıyer'e göç.....	35
Köy Enstitülü dostlar arasında liseli bir genç.....	40
Türkiye'nin 1960'lı yılları, Mülkiye: Bir müstakbel vali.....	59
Mülkiye: Arkadaşlar, hocalar, kadim dostluklar... ..	63
“Olur mu böyle olur mu?”: 29 Nisan'dan 555 K'ye.....	69
27 Mayıs günleri.....	75
Türkiye İşçi Partili yıllar.....	76
Keskin'de bir komünist.....	77
'68 Kuşağı, Paris, Université de Paris, Panh�on-Sorbonne ve Fikret Başkaya.....	89
Ligue Communiste R�volutionnaire �yesi Parisli bir genç.....	99
Fransa'da başlayan dostluklar.....	104

Ülkeye dönüş: "Sakıncalı Piyade"nin zor yılları	105
TÖB-DER Araştırma Bürosu	113
DİSK Siyasal ve Sosyal İşler Dairesi	115
Bolu Sevk ve İdarecilik Yüksek Okulu	120
<i>Paradigmanın İflası</i> ve cezaevi: "Peki, gerçeği yazdın mı?"	124
Ankara Ulucanlar Cezaevi, 5. Koğuş	129
Haymana Cezaevi'ne nakil	132
Ve Özgür Üniversite...	133

OSMANLI'DAN CUMHURİYET'E PARADİGMANIN İNŞASI VE İFLASI	143
Osmanlı toplum yapısı ve feodalite?	145
Osmanlı <i>sui generis</i> midir?	148
Osmanlı toplum yapısı ve Asya tipi üretim tarzı	149
Osmanlı'nın düzeni: Tribüter devlet	150
Nizâm-ı Âlem'in aşınması, tribüter yapının tasfiyesi ve Osmanlı'da kapitalistleşme	154
Tanzimat'ın nizâmı ve yarı sömürgeleşme	158
Muasırlaşma ve Avrupa-merkezcilik üzerine	170
1908: Darbe mi devrim mi?	176
31 Mart'ı nasıl okumalı?	179
Millî Mücadele niteliği	184
1923: Darbe mi, devrim mi?	196
Mustafa Kemal: Ata-Türk, Tek Adam?	199
Cumhuriyet, aydınlanma ve modernite: Bir oksimor mu?	208
Altı ok: Zaruretin fazilet sayılması	211
Hâkimiyet bilâ kaydu şart kimin?	220
Aşk ve nefret, Türkiye solu ve Kemalizm	222

BÜYÜK BUHRAN'DAN (1929) YAPISAL UYUMA (1980) YAMANMIŞ KAPİTALİST İLİŞKİLERİN İZİNDE	227
1929 Büyük Buhranı ve devletçilik	228
İkinci Dünya Savaşı sonrası: "Şer eksenli" Bretton-Woods ve "küçük Amerika"	241
'60'lar, ithal ikâmecî ekonomi yılları	246
27 Mayıs'ın "Devrim"inden Koç'un "Anadol"una yerli ve millî sermaye!	250
'70'lerde kriz: 24 Ocak'a doğru	253
24 Ocak'ın 12 Eylül'ü	259
Bugün...	261

YERYÜZÜNÜN LANETLİLERİ	269
Şeylerin gerçeğini söylemek: Barbar, geri ve az gelişmişten...	270
Şeylerin gerçeğini söylemek: Üçüncü Dünya, Bağlantısızlar ve Yeryüzünün Lanetlileri'ne.....	272
Dörtlü çete: Immanuel Wallerstein, Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ve Fikret Başkaya.....	276
Kapitalizm, merkez-çevre ve sömürü.....	279
Bir "uygarlık krizi"ne doğru.....	289
Kapitalizmin doğası: "Absurde".....	296
Kapitalizmin doğası: "Piyasa retoriği".....	301
Yeniden kompradorlaşma tezleri.....	302
Küreselleşme ve yeni sömürgecilik.....	311
Kalkınma kavramı: Tıkanmış kalkınma ve sürdürülebilirliğin imkânsızlığı.....	315
Uygarlık krizinden çöküşe, kapitalizmin nihai sınırları.....	320
YENİ PARADİGMAYI KURARKEN	327
Modern çağın afyonu: (Sürdürülebilir) kalkınma.....	331
Sosyalizm modernite-kalkınma karşıtı mıdır?.....	336
Yeni paradigma ve çığırından çıkan dünyada sosyalist mücadelenin etiği.....	345
Sosyalizm: İnsanlığın geleceği.....	354
"Ben Marksist değilim".....	357
Marksizmi ilaç, <i>Praxis</i> 'i prospektüs sanmak.....	361
DEVİRİM NEDİR: MİLAT MI SÜREÇ Mİ?	369
Sosyalist mücadele ve demokrasi.....	373
Bir etik dönüşüm olarak devrim.....	380
Sosyalist mücadele ve sendikalar.....	383
Çöküş'ten Çıkış'a: Yeni paradigma ve ekososyalizm.....	399
<i>FİKRET BAŞKAYA BİBLİYOGRAFYASI</i>	411
<i>ALBÜM</i>	469
<i>KİŞİ ADLARI DİZİNİ</i>	485

TEŞEKKÜR

Okumakta olduğunuz bu çalışmayı sizlere sunabilmek için birçok kişi ter döktü. İlk iş, sohbetlerin yazıya dökülmesi gerekiyordu. Her biri doksanla yüz yirmi dakika arasında değişen on farklı sohbetin ses kayıtlarının çözümlenmesi, yazıya dökülmesi işini Özge İpek Esen, Yelda Yenel, Ayşenur Kurt, Melike Aydemir, Süleyman Göçkün, Ayşe Salcan, Duygu Şenbel Eser, Nisa Yıldırım, Alper Dünder ve Yasemin Kaya üstlendiler. Bu kayıtlardaki hiçbir kelimeyi atlamadan yazıya döken bu arkadaşlarıma, eleştiri ve tashihleri ile işimi kolaylaştıran Nurettin Kalkan'a, Ömer Sağlam'a ve Ozan Çömelek'e sabır ve ihtimamları için çok teşekkür ediyorum.

Fikret Hoca'nın, farklı yayınevlerince defalarca yayımlanan onlarca kitabını, '60'lı yıllardan bugüne muhtelif dergilerde, gazetelerde, sosyal medya ortamlarında yayımlanan yüzlerce makalesini, birçok ülkede verdiği konferanslarını, kendisiyle yapılan ya da kendisinin yaptığı röportajlarını bulmak; Başkaya'dan bahseden ve/ya ona referans veren yazıları toplamak da en az kayıtların çözümlenmesi kadar meşakkatli ve detaylı bir çalışmayı gerektiriyordu. Bu amaçla, *BirGün* ve *Evrensel* gazeteleri arşivlerini bize açtılar. Ayşenur Kurt, Sedef Aksu, Tuğçe Koçoğlu, Özge İpek Esen, Zeynep Kuyar, Pınar Şal, Yelda Yenel ve Merve Atik de bu arşivlerde iğneyle kuyu kazdılar. Hem Hacettepe Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü lisans, yüksek lisans ve doktora programlarındaki ekip arkadaşlarıma / öğrencilerime hem de her iki gazetenin de Ankara yetkililerine çok teşekkür ediyorum. *Milliyet* ve *Cumhuriyet* gazetelerini ise Nurettin Kalkan elden geçirdi; ona da müteşekkirim.

Fikret Hoca'nın da yazarları arasında yer aldığı *Yeni Yaşam* gazetesi ya-

yım hayatına yakın zamanda başladığı için bu gazetedeki makalelerini bizzat Hoca'dan aldım; yine de Mehmet Kaya, *Yeni Yaşam* arşivini ve arşivi internet ortamında mevcut olan *Kaldıraç* dergisi sayılarını tekrar gözden geçirdi. Arşivlerin geri kalanı üzerinde Cansu Parlak çalıştı, Mehmet Kaya da son kontrollerini yaptı. Ulaşmakta en çok zorlandığımız, Kürt medyasının arşivleriydi. Centre D'études Turques, Ottomanes, Balkaniques et Centrasiatiques doktora öğrencisi Tuncay Şur, Fransa'dan imdada yetişti ve *Medya Güneşi* (1988), *Özgür Gelecek* (1988), *Deng, Halk Gerçeği* (1990), *Özgür Gündem* (1992), *Özgür Ülke* (1994), *Roj* (1995), *Nüroj* (1996), *Roja Teze* (1999), *Nahi* (1995), *Jiyana Nü*, *Vatan Güneşi*, *Özgür Gündem* ve *Özgür Ülke* arşivlerini Fransa'dan halletti; kendisine çok teşekkür ediyorum.

Elbette Özgür Üniversite ekibini de unutmamam gerekiyor. İstanbul'da yer alan bazı arşivlere ulaşabilmek ve Fikret Hoca'nın, vakfın internet sitesindeki güncel yazılarını ve günlüklerini toparlamak konusunda yardımlarını esirgemediler. Özellikle Genel Sekreterimiz Yıldız Uygun'a da desteklerinden ötürü teşekkür ederim. İletişim Yayınları ekibine ve özellikle eleştirileri ve katkıları ile her zaman desteğini esirgemeyen sevgili arkadaşım Tanıl Bora'ya da ne kadar teşekkür etsem az.

Mehmet Kaya tüm yazıları okudu, düzeltti; bibliyografyaya son halini verdi, dipnotlar üzerinde çalıştı. Kitabın Türkçesi her zaman olduğu gibi Kemal Hatemcan Kum'un elinden geçti; Kemal, her bir cümleyi dikkatle okudu, düzeltti. Ve son olarak, Cansu Parlak. Cansu, her ama her aşamasında çalışmanın içinde yer aldı: Arşiv ekibiyle gazete bürolarını o dolaştı, yazıya geçirilen ses kayıtları ilk onun elinden geçti, bibliyografya kayıtlarını o yazdı, o tasnif etti... Üçüne de nasıl teşekkür edeceğim konusunda hiçbir fikrim yok.

Fikret Başkaya; bir entelektüel, bir devrimci, bir sosyalist, bir insan, eş, baba, bir dede... Fikret Başkaya; hocam, ustam, ağabeyim... Ama onu ille tek bir kelimeyle tanımlamam gerekseydi *muhalif* derdim. Fikret Başkaya her şeyden önce bir *muhaliftir*. O nedenle kitabının ismi de *Muhalif* olsun istedim; tüm kitap boyunca onun fikirlerini ortaya koymaya, bir entelektüel ve bir muhalif olarak onun Türkiye sosyal bilimlerindeki koordinatlarını nesnel bir şekilde vermeye çalıştım. O koordinatların gösterdiği kesişim noktasına gittiğinizde, hiç şüphesiz, sadece onu değil, daha birçok başka isimleri de bulacak, daha da önemlisi Türkiye'de muhalif olmanın, entelektüel olmanın, kişilere, partilere, hükümetlere vs. değil, kapitalist düzene ve resmî ideolojiye muhalif olmanın, paradigmayı yeniden inşa etmenin... sözün kısası *düşünmeye*, *bilmeye* ve *yazmaya* Kantvari bir cesaretle – *sapere, aude*– atılmanın ne zor, ne çetrefilli, ne meşakkatli bir *praxis* olduğunu göreceksiniz.

Fikret Hoca ile yirmi yılı aşan teşriki mesaimde öğrendim ki, insanın yaşadığı topraklara, insanlara ve dünyaya karşı katışıksız ve sınırsız sevgisinden kaynaklanan müşevvikleri yoksa, bu zorluklara katlanması da o derece imkânsızdır.

Keyifli okumalar...

METE KAAN KAYNAR
Ankara, 2020

FİKRET BAŞKAYA'YI TANIMLAMAK: MUHALİF VE ENTELEKTÜEL KAVRAMLARI ÜZERİNE

Nehir-söyleşi, son dönemlerde gittikçe popülerleşen bir biyografi tarzı. Bu tarzın en belirgin özelliği, *nehir* kelimesiyle de teşbih edildiği gibi, bir ırmak gibi akıp giden, sohbet samimiyetindeki soru-cevaplar üzerine kurgulanmış olması. Kolay okunmaları, akıcılıkları, bu formattaki eserlerin en belirgin avantajlarıyken, konu edindikleri şöhretlerin hayatlarına dair birer methiye, birer *neo-kasideye* dönüşme riskleri de nehir-söyleşilerin en bariz dezavantajları. Bir *celebrity* hakkında yazılacak şıpmışı bir bestsellerın da rahatlıkla *nehir-söyleşi* adını alması işten bile değil; günümüz popüler biyografi formatının eski usul *musahabe* formatından ayrıldığı en önemli yönü de belki de bu. Şükür, Fikret Başkaya bir *sosyalist-celebrity*, bu çalışma da onun şöhretini pazarlayan bir *çoksatar* değil. Elinizdeki bu kitap, günümüz *nehir-söyleşisi* ile eskinin *musahabesi* arasında bir yerde durmaya çalışıyor; olsa olsa, bir hoca ile öğrencisinin mükâlemesi denilebilir. Laf lafı açtıkça, okudukça, siz de göreceksiniz ki hemfikir olmadığımız birçok konu var; benim de susup dinlediklerim, sizlerle birlikte öğrendiklerim, kulağıma küpe ettiklerim ise çok ama çok daha fazla.

Tanıtmaktan tanımlamaya, Fikret Başkaya nedir?¹

Bir insanı tanımlamaya kalkışmak, onu tanımak, tanıtmak, anmak ya da anlatmaktan zor. Onu Türkiye düşünce hayatı içinde bir yerlere koyabilmek,

1 Önsöz içinde Mete Kaynar, "Türkiye'de 'Aydın'ı Tanımlama Sorunu: Bazı Kavramları Üzerine Bir Deneme" (*Ulus, Devlet Entelektüel Fikret Başkaya'ya Saygı - I*, der. Hakan Mertçan - Aydın Ördök, Ankara: Nota-Bene Yayınları, 2014) başlıklı makaleminden geniş oranda yararlandım.

resmin bütünü içerisinde tanımlayabilmek için doğru kavramlara ihtiyaç var. Bu nedenledir ki *Muhaliif* (ve elbette *muhalefet*), sadece çalışmamızın adı olarak değil, Fikret Başkaya'yı tanımlayabilmek, onu Türkiye siyasî hayatı ve düşünce dünyası içerisinde bir yere yerleştirmek için kullanılabilir bir kavram olarak düşünüldü. Yalnızca Fikret Başkaya'yı niteleyen bir kişilik özelliği, bir sıfat hiç değil, Türkiye siyasî hayatında *entelektüel münevverden*, *aydından*, *uzmandan*, *bilirkişiden* de ayıran bir mihenk taşı olarak kurulandı.

Güneş ve ay, entelektüel ve aydın

Münevver; eğitimli, eli kalem tutan, okumuş-yazmış; amiyane tabiriyle *mürekkep yalamış* ifade eden bir kelime. Günümüzde *aydın* kelimesi de *münevverin* öz Türkçesi olarak düşünülür:² *Batılı, çağdaş, ilerici, modern, üniversiteli...* hatta *muhafazakâr olmayan, laik* imalarını dahi kapsayacak şekilde, entelektüelin Türkçe karşılığı olarak kabul edile gelir. Ve yine aynı nedenle *entel'e* tahvil edilerek küçümseyici bir anlamda kullanıldığına da denk gelebilir. Oysa, yukarıda sıralanan kavramlar arasındaki rabita hiç de o kadar düz ve net değil; girift, sorunlu ve bir o kadar da *galat-ı meşhurlarla* doludur. Nitekim hem Sevan Nişanyan *Çağdaş Türkçe'nin Etimolojisi*'nde³ hem de Fethi Naci *Münevverden Entel'e*⁴ de *münevverin modern, Batılı, okumuş-yazmış* anlamlarında ilk defa Mehmet Bahaeddin Toven'in, ilk baskısı 1924 yılında yayımlanan *Yeni Türkçe Lügat*'inde geçtiği konusunda hemfikirdirler. Bir kavram olarak *münevver*, yazılı metinlerde görülmeye başladığı⁵ ilk tarihlerden 19. yüzyıl sonlarına kadar da *aydınlatmak*, *nurlandırmak* gibi anlamlara geliyordu; ancak *aydınlatmanın* günümüzdeki *aydın*, *entelektüel*, *Batılı* ile bir ilgisi yoktu; doğrudan doğruya ışıtmak, şavkımak manalarındaki aydınlatmayı ifade ediyordu. Siyasal bir kavram olarak *The Age of Reason*, *The Age of Enlightenment*, *Akıl Çağı* anlamındaki büyük harfle yazılan *Aydınlanma* ile *Tenevvür* ile alakası ise adım adım, Tanzimat sonrası dönemde kurulmaya, 19. yüzyıl sonlarıyla 20. yüzyılın başında berraklaşmaya başlayacaktır.

2 *Illuminé/illuminated* kavramlarının Türkçesi, geç 19., erken 20. yüzyıldan bu yana kullanılmakta olan *münevverin* de öz Türkçesi olarak *aydın* kelimesi, ilk kez 1935'te, dönemin dilde sadeleşme, öz Türkçecilik akımının etkisiyle yayınlanan *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*'nda kullanılır. Aydın kelimesinin kullanımı 1960'larda yaygınlaşmaya başlar. Aydın, eski Türkçe'de "Ay'dan aymak, ışıtmak" anlamlarına gelmektedir.

3 Sevan Nişanyan, *Çağdaş Türkçe'nin Etimolojisi*, İstanbul: Liber Plus Yayınları, 2019.

4 Fethi Naci, "Münevverden Entel'e", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.

5 Sevan Nişanyan, *Çağdaş Türkçe'nin Etimolojisi*'nde *münevver* kelimesinin görüldüğü en eski kaynağın Aşık Paşa'nın 1330 tarihli *Garip-name*'si olduğunu belirtir.

Münevver, 19. yüzyıl Osmanlı siyasal ikliminde kavuşacağı *Akıl Çağı'nın Modern İnsan'ı* anlamından çok önce, İslâm ilahiyatının önemli bir kavramıydı. Uzun yüzyıllar boyu, *Tanrı-ilim-akıl-kul* ilişkisi onun üzerinden kurulur, kulun Tanrı'nın ilmini elde etmesi düşüncesi *münevver* kavramı dolayısıyla tesis edilirdi. Bu ilişkiye biraz daha yakından bakalım.

İslâm teolojisinde *münevver*, *tenvir edilmiş*, *nurlandırılmış* anlamlarında. *Nur* ise, *Âlim* ile birlikte Tanrı'nın sahip olduğu doksan dokuz nitelikten, sıfattan ikisi. İslâm'da Tanrı'nın âlemleri *nurlandıran*, istediklerini o *nur*la nasiplendiren anlamında *Nur*; her şeyi bilen, *ilmin* sahibi olan anlamında *Âlim* olduğu kabul edilir. *Zümer Suresi* 69. Ayette “Yeryüzü Rabbinin nuruyla aydınlan[dığı]”, *Saf Suresi* 8. Ayette ise “... kafirler istemeseler de Allah nurunu tamamla[yacağı]” belirtilir. *Nur Suresi* 35. Ayette ise Tanrı'nın *nurun*, *ilmin* tek sahibi olması ve bu *nurdan* istediklerine vermesi şu teşbihle anlatılır:

Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nuru içinde misbah (lamba) bulunan kandil (ışık saçan kaynak) gibidir. Misbah, sırça (cam) içindedir. Sırça inci gibi [parlayan] yıldız gibidir. Doğuda ve batıda bulunmayan mübarek bir ağacın yağından yakılır. Onun yağı, ona ateş değmese de kendi kendine ışık verir. Nur üzerine nurdur. Allah dilediğini nuruna hidayet eder (ulaştırır). Ve Allah, insanlara örnekler verir. Ve Allah, her şeyi en iyi bilendir.

Bu teşbihte *kandil*, Allah'ın, peygamberlerine indirdiği vahiydir. *Oyuk*⁶ ise insanların kalbidir. *Sırça (cam)* insanların aklıyla (yani yıldız gibi parlayan sırça/fanus) kavrayıp benimsemektedir; çünkü *akıl*, gerçek imanın insan kalbine ulaşmak için kullanmak zorunda olduğu tek yoldur. Bahsedilen *mübarek ağaç* ise Tanrı'ya ulaşılacak son noktada yer alan *Sidretül Münthehâ*'dır.

Allah'ın *Âlim* olduğuna, her şeyi bilen ve her şeye kadir olma özelliğine de Kur'an'ın birçok suresinde değinilir. İlim sahibi kişi/kul anlamındaki *âlim* (kişi, *muallim*, *ulema*) Tanrı'nın sahip olduğu (*Âlim*) ilmi edinen, yani o *ilmin* *nuru* ile *tenvir olan* kişi anlamında *âlimdir*. Allah, sahibi olduğu *ilmi* sadece bazılarına nasip eder. Meryem'in babasıyla konuşmasının nakledildiği (Meryem, 43) surede Meryem, “Babacığım! Doğrusu, sana gelmeyen bir ilim bana geldi. Bana uy ki seni doğru yola ileteyim,” der. “Kendisine tarafımızdan bir ilim öğretilmişti (Kehf, 65), “Biz Lut'a da bir ilim ve hikmet ver-

6 Kurtubî, tefsirinde, *El-miskat'ın* (kandil yuvası), duvarda pencerenin dışında bulunan küçük oyuk olduğunu belirtiyor. Ona göre, böyle bir küçük oyuk, ışığı daha iyi toparlar. Onun içinde yer alan kandil *el-misbah* ise bulunduğu başka yere göre daha çok ışık verir. *Miskât* kelimesinin asıl anlamı, içine bir şeyler konulan kaptır. Kova gibi, içinde suyun soğutulduğu deriden yapılmış *kaba*, su *kırbasına* da *miskât* denilmektedir. Bilgiler Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı* (çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk, İstanbul: İşaret Yayınları, 1996) ve İmam Kurtubî, *El Câmî' Li-Ahkâmî'l Kur'an* (çev. M. Beşir Eryasoy, İstanbul: Buruç Yayınevi, 1996) başlıklı çalışmalardan özetlenmiştir. Kurtubî tefsiri ile ilgili olarak ayrıca bkz. Abdullah Bayram, *Kurtubî ve Fıkıh Tefsiri*, yayımlanmamış doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi S.B.E., 2008.

dik.” (Enbiya, 74), “...kendilerine ilim verilmiş olanlar” (Hac, 54) gibi ifadeler kutsal metnin birçok yerinde geçen ifadelerdir.

Toparlayacak olursak, klasik Osmanlı (İslâmî) düşüncesinde medresede ders veren *müderresin*, *hâcenin*, *allamenin*, din adamının... genel anlamda *ulemanın*⁷ *münevver* kabul edilmesi, Allah'ın *İlim*'iyle, *Nur*'u ile *tenvir edilmiş*, *nurlandırılmış* olması *kulun ontolojisi* ile tutarlı ve anlamlıdır. O (kul) bir *Ay* gibi, *Güneş*'ten (Allah) aldığı ışığı, ilmi, *nuru* yansıtması sebebiyle *âlimdir*, *münevverdir*. Tanrı ise kendisine ait olan ışığı, ilmi yayan *münevverd*; *aydınlatır*, *tenvir eder*, *nurlandırır*; bazı kullarını kendi ilminden nasıplendirerek onların da ilmi yansıtmasına (Ay'ın Güneş'ten aldığı ışığı yansıtarak şavkması gibi) izin verir. Kul, akılla ürettiğiyle değil, akılla edindiğiyle *münevverdir*. Firdevsi de *Şehname*'sinde⁸ aklı bu yönüyle över. *Aklı Övüş* başlıklı bölümde şu noktalara değinir: “Akıl, Tanrı'nın sana verdiği bütün şeylerin en iyisidir. Aklı övmek, yürünecek en iyi yoldur. Akıl, padişahların tacı ve ünlü kişilerin süsüdür. Sen akli, hiç ölmeyecek bir canlı olarak tanı. Onu, hayatın özü bil. İnsana doğru yolu gösteren de, gönlü açan da, iki cihanda elimizden tutan da hep Odur... Sen; bu yeryüzünü yaratan Tanrı'nın bir kulusun... Gizli ve açık olan her şeyi bilirsin. ' Akli, daima, kendine kılavuz yap! Böylece, yaraşık almıyacak şeylerden kendini korumuş olursun.”

Münevver ve *münevver*; *tenvir eden* ve *edilen*, *aydınlatan* ve *aydınlanan* ayrımı Türkiye siyasetinde *muhaliğin* aslî vasfını ve işlevini tartışabilmek açısından da gayet önemlidir. Bununla birlikte bu ayrım, Tanzimat sonrasında adım adım şekillenmeye başlayan ve 1920'lerden sonra sözlüklerde yeni anlamıyla zuhur ediveren *münevverin muasır*, *medenî*, *mektepli Osmanlı efendisinin* (kendisine *münevver* diyecek *zürefânın*) ilimle kurduğu ilişkisini, bu ilişkinin mahiyetini, doğasını anlayabilmemize de imkân sağlar. Yeri gelmişken, *münevver* kelimesinin yaygın bir tabir olarak 1920'li yıllarda sözlüklere girdiğini tekraren hatırlatmak gerekiyor ki, bu da kavramın 19. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı muasır-mekteplisinin kendisini tanımladığı, bizzat ona münhasır bir kavram olarak yaygınlaştığının da altını çizmektedir. Osmanlı mekteplisi bu süreçte kendisini adım adım Batılı *illuminé* anlamındaki *aydını* ima edecek şekilde bir *münevver* olarak adlandırmaya, tarif etmeye başlar ama bunu yaparken (b)ilimle kurduğu ilişkinin doğasını sorgulamayı ihmal eder. İslâmî düşüncenin Tanrı'nın ilmini edinen, onu alarak, onun ışığını yansıtarak (kendisini bizzat o sıfatla anmasa da) *münevver* olan ulema-

7 Mardin, Osmanlı'da *ulema* kelimesinin *âlimler* anlamından daha dar bir çerçevede kullanıldığını; daha çok devlet bürokrasisi içerisindeki insanları ifade ettiğine değinir. Bu çalışmada ulema, din konusunda bilgili anlamında, âlimler anlamında kullanıldı. Bkz. Şerif Mardin, “Şerif Mardin’le Din ve Devlet Sosyolojisi Konusunda Söyleşi”, *Makaleler-1, Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, s. 118-157.

8 Firdevsi, *Şehname*, çev. Necati Lugal ve Kenan Akyüz, Ankara: MEB Yayınları, 1995.

sı, Batı'nın (b)ilimini alarak-aktararak muasır oluveren *münevver*e, sonra da *aydına* tahvil olacaktır. Ulemanın *Tanrı-ilim-akıl-kul* dolayımıyla tanımladığı *münevverlik*; *Batı-(pozitivist)⁹-(b)ilim-akıl-yurttaş* arasındaki *münevverlik*e doğru evrilirken, *münevver*den farklı olarak *münevverin* akıl ile kurduğu edilgen ilişki dönüşmez. Geleneksel (İslâm) ulema için akıl, Allah'ın ilmini edinmenin bir aracı; *muasır-münevver* içinse, (Batı'da üretilen *pozitif-evrensel, muasır*) bilimi edinmenin bir aracı olarak işlevseldir. Oysa bu, Aydınlanma çağıının *illuminé*'sinin akılla kurduğu ilişkideki akla, Akıl Çağı'nın aklına tamamen zıt bir akıldır. Bu akıl, düşünceyi üreten, ürettiğini aktaran *münevver-akıl* değildir; üretileni alan, adapte eden, dönüştürüp yansıtan bir *münevver-akıldır*. Cemil Meriç'in sözleriyle¹⁰ tekrar edecek olursak *mütefekkir* değil, *tefekkür* eden (*münevver olan*) değil, *mukallit, taklitçi, aktarımcı, münevver* olan akıldır. Bu aydınların ikisi de *aydındır* ama *mütefekkir, münevver* (Güneş) olan *aydın (illuminé)* kendi aklının ürünü (ışığı, nuru olan düşünce, bilgi) ile aydınlık saçarken *mukallit, münevver (Ay) olan aydın*, başkasından (Tanrı, Batı...) aldığı yansıtarak aydınlatandır, *uzmandır. Türkiye aydınının uzmanlığı da* hukuktaki *ehlivukufun (expertwitness, bilirkişi)* sosyal, ekonomik ve siyasal alanlardaki karşılığında fazla bir anlama asla gelmez.

Münevver, aydına tahvil edilince bu aydının hangi aydın olduğu da muallakta kalır. Kastedilen, Batı'nın *illuminé, intellectual*'i anlamındaki *mütefekkir-münevver-aydını*; ancak elde mevcut olan ise kendisi ve (b)ilim arasında edilgen bir ilişki inşa eden *mukallit-münevver-aydındır*. Geç Osmanlı'nın gözünü Batı'ya çeviren okur-yazarı, *Le siècle des Lumières*'i zihninde bir *asr-ı tenevvür (ışık, aydınlanma asrı)* olarak canlandırınca, kendisini de bu asrın ışıyla tenvir edilmiş bir *münevver* olarak kodlaması da zor olmaz. Zaten *münevver* kelimesinin *illuminé* anlamında aydına/aydınlanmışa tercüme edilmeye başladığı dönemlerin hemen öncesi –19. yüzyıl– Osmanlı coğrafyasının Batılı felsefe tartışmaları ve elbetteki aydınlanma-tenevvür düşüncesiyle tanışmaya başladığı dönemlerdir. Nitekim Cricor Chumarian'ın (bir Osmanlı Ermenisi olan Krikor Kumaryan) 1854'te *Evvel Zamânda A'zâmü's-şân Olan Feylesofların İmrâr Etmîş Oldukları Ömürlerinin İcmâlidir* başlığıyla çevirdiği, İzmir'de *Imprimerie Daveroni et Sougiolli* matbaasında yayımlanan François Fénelon'un, *Abrégé de La Vie des Plus Illustres Philosophes de L'Antiquité*

9 Pozitivizmi burada bir düşünce akımı olmaktan çok, bir düşünce metodu olarak kullandım. Örneğin, dine bakışlarıyla olsun ya da Batı'yı örnek alışlarıyla olsun materyalist felsefenin takipçisi Abdullah Cevdet ile pozitivist Ahmet Rıza'yı birbirine yakınlaştıranın da bu olduğunu söyleyebiliriz. Başka bir örnek vermek gerekirse, materyalizm konusundaki en radikal isimlerden biri olarak anılabilecek Beşir Fuad'ın bilimi deneye ve tecrübeye indirgemesi ve bilim ile kalkınma arasında sıkı bir bağ kurması ile bu konudaki pozitivist görüşler de az çok uyum içindedirler. Bu düşüncenin farklı şekillerde bugün de devam ettiğini söylemek mümkün görünüyor.

10 Cemil Meriç, *Mağaradakiler*, haz. Mahmut Ali Meriç, İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.

(Avec leurs dogmes, leurs systèmes, leur morale, et un recueil de leurs plus belles maximes) (Riom, J.-C. Salles 1808) başlıklı kitabı bu konudaki ilk çeviri olarak kabul edilir.¹¹

Ali Utku ve Cüneyt Kaya da¹² Osmanlı'nın "...19. yüzyılda modern Batılı felsefeyle karşılaşma[sı], felsefeyi ilk defa keşfi... olmamakla birlikte, [felsefenin] yeni sorun alanlarını, yeni metotlarını, yeni söylem tarzlarını ve işlevlerini fark etme[si] bakımından bir 'başlangıç' ve modernlik formasyonu ile doğrudan ilintili yeni düşünce biçimlerine ilişkin naif deneyimlerimiz" olduğunu belirtirler. Yazarlar, modern felsefenin Osmanlıya *tenevvür düşüncesi* çerçevesinde yansımaları ile ilgili olarak da şu noktaların altını çizmektedirler: "Öte yandan Münif Paşa'nın *Târih-i Hükemâ-yı Yunân*'ı, Tanzimat sonrası dönemde 'kırk ambar' niteliğindeki içerikleriyle *tenevvür hareketinin* motivasyon kaynağı durumundaki ansiklopedik gazete ve dergilerde yayımlanan, felsefe tarih yazımı geleneğimiz açısından önemli bir dizi felsefe tarihi tefrikası için de bir başlangıçtır." Mehmet Alkan,¹³ bu eserlerin Münif Efendi'nin, diyalog tarzı konuşmalardan oluşan ve Voltaire, Fénelon, Fontenelle gibi isimlerden çevrilerek hazırlanmış bir kitap olan *Muhaverat-ı Hikemiye* olduğunu belirtmektedir. İlk telif felsefe eser ise Ahmet Vefik Paşa'nın *Hikmet-i Tarihi*'dir. Alkan'ın kelimeleri ile devam edersek; "İlk felsefe dergilerinin çıkması için ise II. Meşrutiyet dönemini beklemek gerekecektir. İçeriği itibarıyla ilk felsefe dergisi 1912-1913 yıllarında Baha Tevfik tarafından ve *Felsefe Mecmuası* adıyla on sayı olarak yayımlanmıştır. Ondan önce, 1911 yılında Selanik'te *Yeni Felsefe Mecmuası* adıyla on yedi sayı yayımlanan eser Türk milliyetçiliğini savunur ve sosyoloji ağırlıklıdır. Üçüncü felsefe dergisi, Bohor İsrail'in 1913'te çıkarmaya başladığı, ancak tek sayı ya-

11 Bu konuda Yakup Yıldız, "Türkçe'de İlk Felsefe Tarihi: Felsefe Tarih yazımı Açısından Bir İnceleme" (*İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 5, sayı 2, Kış [Aralık] 2016, s. 67-88) ve Ali Utku - Cüneyt Kaya, "Türkiye'de Modern Felsefe Tarihi Yazımının Serencamı: Geç-Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Literatür Değerlendirmesi" (*Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, cilt 9, sayı 17, 2011, s. 11-48) makalelerine bakılabilir. Utku ve Kaya, çalışmalarında Kırkor Kumaryan'ın çevirisi ile ilgili olarak şu detayları da dipnotlarında paylaşırlar: "Eser Türkçeye tercümesinden on sekiz yıl önce Seyyit Abdullah bin Hüseyin el-Mısri tarafından *Muhtasarı Tercemeti Meşâhîr-i Kudemâi'l-Felâsife* başlığıyla Arapçaya tercüme edilerek Bulak Matbaası'nda basılmış (1257/1836-1837), ikinci bir baskısı da İstanbul'da Cevâib Matbaası'nda (1302/1884-1885) yapılmıştır (bkz. Seyid Abdullah bin Hüseyin, *Târihü'l-Felâsife-Muhtasarı Tercemeti Meşâhîr-i Kudemâi'l-Felâsife*, Kostantiniye, et-Tab'atü'ssâniye, el-Matbaatü'l-Cevâib, 1302). Ayrıca Tanzimat sonrası Osmanlı aydınının Batı'ya açılırken Fénelon'a gösterdiği ilgiye de dikkat çekilmesi gerekir. Nitekim Chumarian'ın tercümesi dışında Münif Paşa'nın *Muhâverât-ı Hikemiye*'sinde yer alan on bir diyalogdan birinci ve dördüncü diyalogların ("*Democrite et Heraclite*" ile "*Le Cométable de Bourbon et Bayard*") ve Şinasi'nin *Tercüme-i Manzûme*'sindeki bir bölümün tercümelemleri de Fénelon'dan yapılmıştır.

12 Ali Utku ve Cüneyt Kaya, a.g.m., s. 12.

13 Mehmet Alkan, "İlk Matbu Felsefe Kitabı ve Krikor Kumaryan", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2008, s. 42-48.

yımlanan *Ceride-i Felsefiye* adlı dergidir. İlk *Kapital* çevirisi girişimi bu der-
gide yayımlanmıştır.”

Bunu, Şinasi ile başlayan, Münif Paşa ile devam eden ve Ahmet Midhat Efendi ile zirveye ulaşan Osmanlı tenevvür düşüncesi çerçevesinde Tanzi-
mat aydınının didaktik, eklektik ve ansiklopedist özelliklerini en iyi temsil
eden aydınlardan biri olan Ali Suavî'nin, 1869 Temmuz'unda çıkarmaya baş-
ladığı *Ulüm* gazetesindeki felsefe tarihi yazıları takip edecektir.

Özetle, klasik Osmanlı'dan 19. yüzyıl Tanzimat sonrası Osmanlı'sına, ora-
dan da Cumhuriyet Türkiyesi'ne geçiş, aynı zamanda, Allah'ın ilmiyle Nur-
lanan klasik *İslâm münevverinden*, Aydınlanma Çağı'nın bilimiyle muasır-
laşan *mektepli-münevvere* de geçiştir. Cumhuriyet döneminde bunu, *münevve-*
rin aydın olarak öz Türkçeleştirilmesi izleyecektir. Ancak geçen uzun yüz-
yıllar içinde ulemanın da profesörün de akıl ile kurduğu ilişkinin mahiyetin-
de yaygın bir dönüşüm gerçekleşmeyecektir. Öznenin akıl ile kurduğu ilişki
değişmedikçe *münevverden entelektüele* geçiş mümkün olmasa da, Cumhu-
riyet'in dil ile kurduğu ilişki değiştikçe *münevverden aydına* geçiş mümkün
olacaktır. Geriye, *entelektüel* ile *aydın*ın aynı şey olduğunu varsaymak, (ön)
kabul etmek, *aydın* ve *entelektüeli* eşanlamlı(ymış gibi) tahayyül etmek ka-
lacaktır. Oysa Fikret Başkaya örnek olayı üzerinden muhalif kategorisi hak-
kında konuştuğça –kitabın ilerleyen bölümlerinde– bunun imkânsız oldu-
ğunu görebilmek de gittikçe kolaylaşacaktır. Fikret Başkaya ile konuştuğ-
ça göreceğiz ki, bir *entelektüel*, *muhalif* olmak zorundadır; bir bilirkişi, uz-
man ya da daha kibarcası bir profesör ise tanım itibarıyla *muhalif* olamaz. Bu,
bir *entelektüelin profesör* olamayacağı anlamına gelmez ama bir *profesörün*
–*a priori*– *entelektüel* olmayacağı anlamına gelmektedir. Konuyu netleştire-
bilmek adına, entelektüelin akıl ile kurduğu ilişkiye biraz daha yakından
bakmak gerekiyor.

“Entelektüel”in genetiği

Latinler, *intellectus*'u Uralı filozof Anaksagoras'ın –ki kendisi (değil hey-
keli elbette) hâlâ Urla Cumhuriyet Meydanı'ndaki parkta oturmaktadır–
nous'unun tercümesi olarak kullanmışlardır. Günümüz Batı dillerindeki *in-*
tellect de, Türkçedeki *entelektüel* de *intellect*'ten tevarüstürler. Anaksagoras,
Doğa Üzerine'de *nous*'u akıl olarak tanımlar. Yoktan yaratılışı (*haplê genesis*)
reddeden Anaksagoras, evrendeki her şeyin sonsuz sayıdaki *spermata*'lar-
dan (minik zerreciklerden) müteşekkil olduğunu iddia eder. Evrende değış-
me denen şey de bu sonsuz zerreciğin, yani *spermata*'ların birleşmesi ve ay-
rışmasından oluşur. *Nous*, Anaksagoras'a göre, bu parçacıkların hareketinin

itkisini sağlayan *spermata*'ların değişimini, birleşmesini, ayrışmasını, düzenini, devinimini... sağlayandır. Bir başka ifade ile *nous*, oluşu gerçekleştiren doğa ilkesidir; maddi olmayan ancak evreni düzenleyen ilke, akıl anlamına gelmektedir. Zira Anaksagoras'a göre, evrende bir düzen ve uyum vardır. Bu düzen ve uyumdan da *nous* sorumludur. Çünkü *nous*, ilk maddeleri bir amaca göre düzenlemiş, bir amaca göre hareket ettirmiştir. *Felsefe Sözlüğü'nde*¹⁴ ise *nous* şöyle tanımlanmaktadır: "Evrene rasyonel bir düzen getiren, anlaşılmaz ve kaotik bir evrene anlaşılabilir bir düzen kazandıran *zihin*" Epistemolojik açıdan *nous*, *zihnin* en yüksek parçası, *entelektüel kavrayış ve sezgisel düşünce* yetisini ifade etmektedir. Buna göre *nous*, "...*diskürsif düşünceden* ayrı olarak, bilimin ilk ilkelerini, *idea* ya da formları, *ezeli-ebedi* ve *akılla anlaşılabilir tözleri* kavrayan *zihinsel yetiyi*" göstermektedir.

Platon'da ise *nous*, idealara ilişkin doğrudan kavrayışı (*nous*) içeren, deneyimden bağımsız, doğru, ezeli-ebedi ve zorunlu *a priori* bilgiye karşılık gelmektedir. Kant hariç Alman idealistleri, *nous* kavramını Anaksagoras'a değil Aristoteles'e referansla, onun kullandığı anlamda kullanmayı tercih etmişlerdir. Nitekim Aristoteles de *noesis noeseos* (*thought of thought*) kavramını, *Tanrıyı*, *Hareket Etmeyen Hareket Ettiriciyi* tanımlama tarzı; *Düşüncenin Düşüncesi* anlamında kullanmaktadır. Aristoteles'e göre, *energeia*, saf edim olan, kendisinde maddi ya da potansiyel hiçbir şey bulunmayan *İlk Hareket Ettirici*'nin eyleminin cisimsel bir yönü olamaz; onun faaliyeti tümüyle tinsel ve dolayısıyla entelektüel olmalıdır. Başka bir deyişle, *İlk Hareket Ettirici*'nin faaliyeti bir düşünce faaliyetidir. Bununla birlikte, *Tanrı* ya da *İlk Hareket Ettirici*'nin düşüncesinin nesnesi, mümkün tüm nesnelere en iyisi olmak durumundadır.

Sözü uzatmayalım; Sokrates öncesi Yunan düşüncesinin bir kavramı olarak *nous*'un bir insan varlığındaki aklın, zihnin, entelektüel yetinin eseri olan bilgiye verilen bir kavram (*noesis*) olduğunu ve *nous*'un kromozomlarının günümüz entelektüelinin genetiğine sirayet ettiğini söylemek mümkündür. Nitekim Latincedeki *intellectus*'u da *anlama gücü* (*faculty of understanding*), *idrak etmek* (*perception*), *muhakeme etmek* (*discernment*) anlamlarına gelmektedir.¹⁵

Nous'dan *intellectus*'a, oradan da *intellect/intelligence*'a tüm bu kavramların aynı genom haritası üzerinde konumlandıklarını ve akıl kavramının da bu genomun kromozomlarında yer aldığını bir kez daha hatırlatalım. Çünkü Batı'nın *Aydınlanma*, *Rönesans*, *Akil Çağı* dediği de böylesi bir aklın altı-

14 *Nomos* ve *Anaksagoras* ile ilgili teknik bilgilerin tamamı için Ahmet Cevzici, *Felsefe Sözlüğü* (3. basım, İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999) kullanıldı.

15 Latince kelimeler için: *Lewis and Short's Latin-English Lexicon* (1879) sözlüğünün online versiyonu kullanıldı.

nı çizmeye devam edecektir. Nitekim en basitinden bir sözlük taraması dahi, *intellect*'in *muhakeme yeteneği* (*the capacity of reasoning truth*) ve bir *bilişsel faaliyetler toplumu* (*the sum of the cognitive facilities*) olarak tanımlanabileceğini göstermek için yeterli olacaktır. Benzer şekilde *intelligence*'da *mantık, anlayış, kendini tanıma, öğrenme, duygusal bilgi, muhakeme, planlama, yaratıcılık, eleştirel düşünme ve problem çözme kapasitesi...*hatta *zekâ ve istihbarat* gibi, her biri nihayetinde “*akıl*” içeren anlamlara sahip kavramlardır. Zekâ Testi olarak bilinen IQ'nun “*intelligence*” *quotient*, Britanya istihbarat servislerinin de (MI-5 ve MI-6) *Military “Intelligence”* (Askerî İstihbarat) olarak adlandırıldığını da aklımızda bulunduralım.

Kavramlar ve sözlükler üzerindeki kısa yolculuğumuz, entelektüel kavramının soykütüğünün akıl kavramına değin uzandığı; *akıl*'ın, entelektüel kavramı da dahil tüm akraba kavramların genetik mirasında yer aldığını göstermeye kafidir. Ancak rahatlıkla aynı şeyin klasik İslâmî düşüncenin –Osmanlı'nın– *münevveri* için de geçerli olduğunu söyleyebiliriz. *Nous*'tan entelektüel'e gelirken de, *nurdan münevvere* gelirken de aklın kurucu bir öneme sahip olduğu aşikârdır. Nitekim kulu *münevver* yapan da Allah'ın ilmini/*nurunu akıl* ile bilmesi, tanınması, o *nurdan* nasiplenmesi ve o *nur* ile *tenevvür* edilmesiydi. Oysa entelektüel ve *münevver* arasındaki bu yüzeysel benzerlik hayli yanıltıcıdır. Entelektüel kavramının etimolojisinden yola çıkarak siyasal alana girer, aydınlanan-aydınlatan (*münevver-münevvir*) ayrımı üzerine odaklanır ve muhalif kavramını da bu noktaya doğru düzgün yerleştirebilirsek, entelektüel ve *münevver* arasındaki yapısal farkı çok daha net görebilme imkânımız olacaktır. Nitekim daha önce de vurgulanmaya çalışıldığı gibi, Fikret Başkaya vakası üzerinden Türkiye'de *entelektüeli, muhalifi* konumlandırabileceğimiz nokta da bu nokta olacaktır. Batı'nın *entelektüeli* de Doğu'nun *münevveri* de bir şekilde *akıl* ile izah olunuyorsa ve akıl, büyük harfle yazılan *İnsan*'ın mütemmim cüzüyse, aslında tüm bu tartışmalar boşuna mıdır; hiç değilse mental problemi olmayan bütün insanlara entelektüel diyebilir miyiz? Gramsci, *Hapishane Defterleri*'nde diyebileceğimizi söylüyor: “Bütün insanlar entelektüeldir”. Ama devamını da getiriyor: “ama bütün insanlar toplumda entelektüel işlevi göremeyeceklerdir.”¹⁶

17. yüzyıl sonları 18. yüzyılda şekillenmeye başlayan Aydınlanma Çağı, entelektüel kavramının içeriğinde değilse de işlevlerinde bir dönüşüme yol açmıştır. Kılıçbay'ın¹⁷ tanımıyla “soyut alandaki düşüncelerle hesaplaşma

16 Antonio Gramsci aynı zamanda bütün insanların filozof olduklarını, yani meslekten ya da teknisyen filozoflarla öbür insanlar arasında nitel bir ayrım değil de nicel bir ayrım bulunduğunu da belirtir. Bkz. Antonio Gramsci, *Hapishane Defterleri, Tarih, Politika ve Kültür Sorunları Üzerine Seçme Metinler*, çev. Kenan Somer, 1986, s. 227.

17 Mehmet Ali Kılıçbay, “Türk Aydınımın Dünyasını Anlamak”, *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, der. Sabahattin Şen, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s. 175-179.

içinde olan” insan anlamında entelektüel, kuşkusuz Aydınlanma’dan önce de varolan bir kavram –hatta yine Gramsci’yi hatırlarsak, filozof olmak, entelektüel olmak da zaten herkeste mevcut olan bir meleke– ancak daha iyi bir toplum, daha iyi bir insanlık için düşünmek, bunun için politik bir misyon yüklemek düşüncesi, onu bir *praxis* haline getirme düşüncesi Aydınlanma Çağı’ndan sonra entelektüelin işlevlerine raptedilecektir. Nitekim Foucault’nun¹⁸ da siyasî anlamda entelektüeli “bilgisini, uzmanlığını ve hakikatle ilişkisini siyasî mücadele alanında kullanan kişi” şeklinde tanımlaması da bu anlamda manidardır. Foucault, entelektüelin politikleşmesini iki temel sebebe bağlar: İlki, entelektüelin kapitalist üretim sistemi ve onun ideolojisi içindeki konumundan ve ikincisi, “...belli bir hakikati ortaya çıkardığı, hiç algılanmadıkları yerlerde siyasî ilişkileri göz önüne serdiği ölçüde kendi söyleminden... Entelektüel hâlâ hakikati görmemiş olanlara, hakikati söyleyemeyenler adına, hakikati söylüyordu; entelektüel vicdandı, bilinçti ve belagatti”. *Entelektüelin Siyasî İşlevi*’nde şöyle der Foucault: “...entelektüel için temel siyasî sorun, bilimle ilintili olan ideolojik içerikleri eleştirmek ya da kendi bilim pratiğine doğru bir ideolojinin eşlik etmesini sağlamak değil; yeni bir hakikat siyaseti oluşturmanın mümkün olup olmadığını bilmektir. Sorun, insanların bilincini ya da kafalarında olanı değil; hakikati üreten siyasî, ekonomik, kurumsal rejimi değiştirmektir.”¹⁹

Entelektüel kavramıyla ilgili olarak Edward Said de benzer noktaları ön plana taşır. Said’in *Representations of The Intellectual: The 1993 Reith Lectures* kitabını 1994’te çeviren Tuncay Birkan’ın Türkçe baskıya yerleştirdiği *sürgün*, *marjinal* ve *yabancı* altbaşlığı bile²⁰ entelektüeli tanımlayan en temel yan kavramlar olarak not edilebilirler. Gerçekten de entelektüel –ve entelektüelin Türkiye’deki serencamını hayat hikâyesi üzerinden izleyeceğimiz Fikret Başkaya– (sınır dışı, ülke dışı edilmiş anlamından çok ötede) bir *sürgün*, bir *marjinal* ve bir *yabancı*dır.

Said’in kitabına dönersek, entelektüel “...ne insanları teskin etme ne de konsensüs oluşturma derdindedir; çok ciddi bir anlamda ucuz formülleri, hazır klişeleri ya da muktedirlerin ve uzlaşmacıların söylediklerinde, yapıp ettiklerinde gözlenen sorunsuz, hep ama hep uzlaştırıcı olumlamaları kabul lenmeyi istememe anlamında tüm varlığını ortaya koyan biridir. Salt hükümet politikalarını eleştirme meselesi değildir bu; daha çok entelektüelin ya-

18 Michael Foucault, *Entelektüelin Siyasî İşlevi-I*, çev. Işık Ergüden - Osman Akinhay - Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 3. baskı, 2011.

19 *A.g.e.*, s. 52-53.

20 Edward Said (1994), *Representations of The Intellectual: The 1993 Reith Lectures*, Vintage Books (UK), Londra, 1994. Türkçe baskı, Edward Said, *Entelektüel “Sürgün, Marjinal, Yabancı”*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004. Kitabın Türkçe ilk baskısı da 1994 yılında Ayrıntı Yayınları’ndan yapıldı.

rım doğrulara ya da basmakalıp fikirlere pabuç bırakmamak için sürekli tetikte olmayı görev edinme meselesidir.”²¹

Said, “Entelektüellerin ne söylemeleri ya da ne yapmaları gerektiğini belirleyen hiçbir kural” tanımadıklarını, “...gerçekten laik bir entelektüel için tapılacak ve yanılmaz kılavuzluğuna güvenilecek herhangi bir tanrı[nın]” da bulunmadığını belirtmektedir. İşte tam da muhalifi yerleştirmemiz gereken nokta da burasıdır...

Muhalif olmak Said’in “kural tanımamak”, “kılavuzluğuna güvenilecek tanrılara” sahip olmamak dediği durumdur. İşte tam da muhalifi bu noktada tanımladığımızda *münevverin* ve aydının entelektüel olamayacağı noktaya ulaşırız. Çünkü *münevverin* “Tanrı”sı vardır. Tekrar pahasına söylemek gerekirse klasik İslâmî düşüncenin Allah’ın Nurunu alan/edinen *münevverin* ontolojik konumu tartışmamızın dışındadır. Çünkü onun –kulun– Allah ile kurduğu nuranî ilişkiyle tenvir olunması, *münevver* olması kendi düşünce grameri içinde tutarlı ve mantıklıdır. Tutarsız ve problematik olan ise Tanzimat sonrasında şekillenen ve artık bir sıfat olarak kendisini *münevver* kavramıyla adlandıran, tanımlayan mektepli-okumuşun durumudur. Onun kendi tanrısıyla (Batı, muasır medeniyet, kalkınma, yeni dünya düzeni... ve hiç tartışmasız bir ideoloji olarak sosyalizm ve hatta Marx’ın da “Ben Marksist değilim!” diyerek tepki gösterdiği türden bir Marksizm/Marksist “ideoloji”) kurduğu aydınlatılma, tenvir edilme ilişkisi problemlidir. Onu entelektüel olmaktan alıkoyan ve sıradan bir aydın, uzman, bilirkişi olarak tanımlamaya izin veren de tanrısıyla kurduğu bu ilişkidir. Entelektüelin akıl ile kurduğu *Cogito ergo sum* ilişkisi *münevverin* kendisini nurlandıran Tanrı’sıyla kurduğu ilişkide yoktur. Entelektüel, kendi aklının ışığıyla düşünmeye cesaret ederken, düşünmekle varlığı arasında ontolojik bir rabıta kurar; aklını bizatihi kullanırken, *münevverin* Tanrı’sının ışığıyla tenvir oluşu, arabanın farlarından yayılan ışıkla donup kalan tavşanın tenevvüründen fazlası değildir: *Münevver*, Tanrı’sının ışığıyla cezb, kör olurken; entelektüel, bu tanrılara karşı savaşır...

Sohbetlerimizimiz sayfalarında ilerledikçe, bu entelektüel tanrıtanımazlığın tüm suretiyle Fikret Başkaya’da vücut bulduğunu göreceksiniz: Osmanlı’nın Tanzimat’ından Meşrutiyet “devrim”ine, Cumhuriyet’in ilanından, onun “inkılap”larına ve Kemalist resmî ideolojiye, Sovyet Devrimi’nden Leninist demokratik merkezîyetçiliğe, Stalinizm’e, Türkiye soluna, onun Cumhuriyet ideolojisiyle kurduğu ilişkiye, sürdürülebilir kalkınmacılığa, hukuk devletine, hatta Türkiye’deki yerleşik tüm muhalif kalıplara, her şeye... sözün özü Türkiye’deki muhalefete bile muhaliftir Hoca. Onun paradigmasıyla didişmediği, savaşmadığı, muhalif olmadığı bir şey bulmak neredeyse imkânsızdır.

21 A.g.e., s. 37-38.